

APOKRIFINĖS LITERATŪROS APRĖPTIS: DISKUSIJA DĖL ISTORINIŲ ATRIBOJIMŲ IR ŽANRO SAVITUMO

Vytautas Ališauskas

Vilniaus universiteto
Klasikinės filologijos katedra

Anotacija. Straipsnyje aptariama XX a. antros pusės ir XIX a. pradžios diskusija dėl kriterijų, kuriais remiantis ankstyvosios krikščionybės veikalai gali būti priskiriami apokrifams. Diskusijai tinkamai suprasti ir kritiškai įvertinti turi būti atsižvelgiama į senąją, ankstyvojoje krikščionybėje susidariusią sampratą ir vėlesnę, po Apšvietos įsitvirtinusių tradicijų. Apokrifus siūloma identifikuoti, atsižvelgiant į jų santykį su poapaštaline bei vėlesne ortodoksija ir įvertinant jų turinio bei žanro sąsają su ankstyviausiu krikščionybės istorijos laikotarpiu arba jos priešistorę.

Raktiniai žodžiai: apokrifai, literatūrinis žanras, Naujasis Testamentas, krikščionybė, ortodoksija.

Keywords: apocriphs, literary genre, the New Testament, christianity, orthodoxy.

Apokrifinė (ypač krikščioniškoji) literatūra nuo seno buvo kontroversijų objektas. Tai nemenka dalimi lėmė pačios sąvokos daugiaprasmiškumas. Pirmųjų krikščionybės šimtmečių tekstuose įvardijimas „apokrifinis“ reiškia slaptuosius mokymus ir jas pateikiančias knygas tiek su pozityvia, tiek su negatyvia konotacija. Šis apibūdinimas gali būti žanro ir teksto savivardis (pvz., *Jono apokrifas*, *Jokūbo apokrifas*, *Judo* (37.1) ir *Tomo* (*Pap. Ox.* 654.1) evangelijų *logoi apokryphoi*). Tokiu atveju ši „paslėpties“ semantika nurodo ir į apgaulės elementus, kylančius iš dvasinių kosmoso archontų, ir Išganytojo mokymo pobūdį ir jo atskleidimo strategiją, ir turi teikti prestižinį statusą pačiam tekstui. „Apokrifinis“ kaip teksto įsivardijimas nurodo viso veikalą pobūdį ir implikuoja hermeneutinės pastangos būtinybę (plg. King 2011). Kai kurie tekstai, kaip aišku iš

minėtų pavyzdžių, iš principo pretenduoja į ekskliuzyvumą, yra parašyti kaip „slapti“, neprieinami visiems. Antra vertus, Didžiosios Bažnyčios atstovai „apokrifo“ sąvoka pasinaudoja kaip kompromituojančia. Ji – nuoroda pirmiausia į „nelegalią“ kilmę (apibendrinant Augustino žodžiais, tai „occulta origo“; plg. *De civ. Dei* 15.23). Ši „paslėptos, ergo nelegalios kilmės“ semantika žinoma jau nuo II a. Antai Ireniejui Lioniečiui *notos* ir *apokryphos* yra sinonimai (*inenarrabilis multitudo apocryphorum et perperam scripturarum*, *Adv. Haer.* 1.20.1), Tertulianas (*Pud.* 10.12) sutapatina *apocrypha* ir *falsa*. Tad apokrifai esą „pavainikiai“ tekstai, kurių tėvai ne tie, į kurių tėvystę pretenduojama (*apocrypha sciat non esse eorum, quorum titulis praenotatur*, *Ep. 7 ad Laetam*). Vėliau apokrifo prasmė išsiplečia, net tampa neribota. Antai, veikiausiai VI a. baigtame formuo-

ti Pseudo-Gelazijaus dekrete (*Decretum Gelasianum*) „apokrifais“ vadinami ir įvairiausių žanrų kūriniai, neatitinkantys autoriaus ortodoksijos supratimo, pvz., Klemenso Aleksandriečio, Laktancijaus ar Viktorino iš Petavijos veikalai (*Decr. Gel.* 310–324, Dobschütz 1912) ir net, anot humanisto Beato Renano, „kažkokio asilo pridurta“ (cit. Dobschütz 1912, 311) Eusebijo „Bažnyčios istorija“ (plačiau: Dobschütz 1912, 310–318).

Ši „apokrifo“ sąvokos pirmykštės vartosenos apžvalga pakankama parodyti, kad apokrifais buvo sutartinai – tiek jų autorių ir vartotojų, tiek oponentų – įvardijama ankstyvosios krikščionybės tekstų grupė, pasižyminti tam tikru periferiškumu. Priklausomai nuo vertintojo perspektyvos tas periferiškumas suvoktas arba kaip slapas ir slėptinas dėl turinio didingumo ir svarbos, arba kaip neaiškios, slepiamos, taigi ir negarbingos kilmės. Antra vertus, tradicinė „apokrifo“ sąvoka paskutiniu metu imama laikyti „nešančia negatyvias asociacijas“. Matyt, tai paskatino kai kuriuos tyrinėtojus jos vengti, dargi mokslinio tikslumo sąskaita. Antai vienas autoritetingiausių šiuolaikinių tyrinėtojų net populiariame įvade teigia, kad į kanoną nepatekusių evangelijų ar kitų raštų apibūdinimas „apokrifiniais“ radęsis po Apšvietos dirbusių mokslininkų dėka, mažai to, šis įvardijimas esąs tik etiketė, moderni kategorija, nevirtusi II–III a., kai daugelis tų tekstų buvo sukurti ir paskelbti (Foster 2009, 9). Kad ir kaip neapibrėžta ir daugiaprasmė būtų buvusi istorinė „apokrifo“ sąvoka, ji aprėpia vienalaikį su ta sąvoka religinį-kultūrinį reiškinių, tam tikrą realiai egzistuojantį ankstyvosios krikščionybės raštijos segmentą. Šiuo atžvilgiu ji nė iš tolo nepanaši į mokslinį istorinį-filologinį

konstrukta, tokį kaip, pvz., „apaštališkieji tėvai“ (plg. Pratscher 2009). Tūkstantmetės tradicijos patikrinta ji ir toliau tinkama vartoti kaip operatyvinė sąvoka, ir jos vartojimas gali ir turi būti tikslinamas.

Būtinumas ją tikslinti paaiškėjo iš esmės pakitus duomenų apimčiai. XIX a. pab. papirusų radiniai Egipte, o ypač atrastos Kumrano ir Nag-Hammadi bibliotekos XX a. antroje pusėje, judaistinės ir krikščioniškos apokrifinės literatūros tyrimus pakylėjo į kokybiškai naują lygmenį, taip pat iškėlė ir esminių naujų klausimų, menkai rūpėjusių ankstesniais laikais. Vienas iš tokių fundamentinių klausimų – kokios yra „apokrifų kontinento“ (E. Junod) ribos, ne taip vaizdžiai variant, kokiais kriterijais remiantis ankstyvosios krikščionybės veikalus galima priskirti apokrifams. Kelis šimtmečius besiformavusią, žanriškai labai margą kolekciją Naujaisiais laikais imta vadinti „Naujojo Testamento apokrifais“. Šią sąvoką įtvirtino populiarus Jono Alberto Fabricijaus rinkinys „Naujojo Testamento apokrifų kodeksas“ (*Codex apocryphus Novi Testamenti*, 1708, 2-as patais. leid. 1719; trečia dalis – 2-as patais. leid. 1743; žr. Fabricius 1719; Fabricius 1743). Fabricijus pabrėžė pagalbinę apokrifinių tekstų publikavimo funkciją: jie naudingi senųjų ezezių istorijai pažinti ir padeda suprasti kai kurias vietas Bažnyčios mokytojų raštuose, todėl veikalai skelbiami lotyniškai, idant nepatektų į rankas „nemokytai liaudžiai“ (Fabricius 1719, 17). Toks instrumentinis požiūris nereikalavo tikslingai išgryninti apokrifų korpusą (ir drauge jo apibrėžti) – antai į trečiąją – papildymų dalį buvo įtrauktos ir apaštalų vardais pavadintos Rytų bažnyčių liturgijos (Jokūbo, Petro, Morkaus ir kt.) (Fabricius 1743, 33–333).

Pohėgelinis istorijos kaip dialektinio proceso supratimas pakeitė požiūrį ir į krikščionybę. Ji imta suvokti kaip skirtingų krypčių sąveikos ar konflikto rezultatas, o ne kaip vientisas, tik iš anksto duotų vidinių prielaidų sąlygotos raidos darinys. Taip buvo pasukta nuo periferinių ar neortodoksinių srovių bei reiškinių tyrimo tik kaip „pagalbinės“ krikščionybės istorijos mokslo srities prie nepriklausomų tyrimo laukų susiformavimo. Prie to prisidėjo Apšvietos paskatinta institucionalizuotos „apreikštosios religijos“ kritika. Posūkiui, kol kas pernelyg ideologiškai konotuotam, galėtų atstovauti kad ir 1820 m. pasirodęs angliškas apokrifų vertimas. Jis simptomiškai buvo pavadintas „Apokrifiniu Naujuoju Testamentu“ (Hone 1820). Tai nebuvo neutralus ar nereflektuotas pavadinimas. Anot sudarytojo, „esamos knygos iš tų, kurios neįtrauktos į kanoną, yra rūpestingai sudėtos į šį tomą. Jos natūraliai gauna *Apokrifinio Naujojo Testamento* pavadinimą; tas, kuris turi jas ir Naująjį Testamentą, turi dviejų tomų rinkinį, apimantį visus dabar esančius ir pirmais keturiais šimtmečiais po Kristaus gimimo krikščionių šventais laikytus istorinius pranešimus, susijusius su Kristumi ir jo apaštalais“ (Hone 1820, v)¹. Krikščioniškųjų apokrifų rinkinio kaip „Antrojo tomo“ samprata buvo ne tiek mokslinė, kiek ideologinė, tačiau ji radikalizavo klausimą, koks yra apokrifų santykis su Naujojo Testamento kanonu, ar pakanka tuos tekstus apibrėžti vien kaip tuos, kurie nepateko į oficialų Bažnyčios knygų rinkinį. Naivokas požiūris į apokrifus kaip paralelinį „Naująjį Testamentą“

¹ „Apokrifinis Naujasis Testamentas“ tapo tradiciniu britiškų rinkinių pavadinimu (James 1924 ir jo tęsinys – Elliott 1993).

vis dėlto pranašavo ir mokslinio požiūrio į apokrifus kaitą – jie jau praddami matyti kaip savaime įdomus ir autonomiškai tirtinas religinis-kultūrinis reiškiny.

Gnosticizmo ir apskritai vadinamųjų ezeziologijos tyrimas po XIX–XX a. archeologinių radinių tapo nebeprisklausomas nuo ezeziologinio Bažnyčios tėvų palikimo, ir pati to palikimo interpretacija dabar jau galima žvelgiant iš autentiškų šaltinių perspektyvos (plg. Rudolph 2005, 13–48). Tokiame krikščionybės raidos tyrimų kontekste apokrifinės literatūros studijos – antrinė patalogijos disciplina įgijo savarankišką statusą. Šį pokytį atliepė XX a. pradžioje pasirodę apokrifinių tekstų vertimų rinkiniai, vis dar įvardyti pagal Fabricijaus tradiciją *Naujojo Testamento apokrifais*. Itin vertintas Edgardo Hennecke'ės parengtas vokiškų vertimų rinkinys *Neutestamentliche Apokryphen ... in deutscher Übersetzung und mit Einleitungen* (Hennecke 1904). Schneemelcherio parengtas naujas trečias leidimas² (Hennecke-Schneemelcher 1959–1964), itin išpopuliarėjęs angliškam vertimui (Hennecke-Schneemelcher 1963–1965), toks įvardijimas tapo tarsi savaime suprantamas³. Įvardijimas nebuvo tiesiog duoklė tradicijai. Jis implikavo apibrėžtą viso raštijos korpuso sampratą. Vokiečių formos istorijos mokykla, greit tapusi kontinentinės biblistikos ortodoksija, palaikė apokrifiskumo sampratą, grindžiamą santykiu su Naujojo Testamento kanonu. Wilhelmas Schneemelcheris trečiajame vokiškame NT apokrifų leidime

² Visai pertvarkytas ir esmiškai papildytas šeštas leidimas pasirodė jau vien pastarojo vardu (Schneemelcher 1990, 1–2).

³ Plg. taip pat pavadintą monumentalų lenkišką leidimą, pradėtą 1980 ir baigtą 2007 (Starowieyski 1980, 2003-1, 2003-2, 2007-1, 2007-2, 2001).

pateikė daugelio mokslininkų aprobuotą šios raštijos apibūdinimą: „Naujojo Testamento apokrifai yra raštai, nebuvę priimti į kanoną, bet antrašte ir kitais pasireiškimais pretenduojantys priklausyti tai pačiai klasei, kaip ir kanono raštai, ir formų kritikos požiūriu plėtojantys bei formuojantys NT sukurtas ir priimtas žanrų rūšis (*Gattungen*), nors čia neabejotinai įsiterpia svetimi elementai. [...] Kai mes kalbame apie ‚NT apokrifus‘, turime galvoje, kad šios evangelijos yra ypatingos ne tik tuo, jog nepateko į kanoną, bet ir tuo, kad jos buvo skirtos užimti kanoninių Keturių evangelijų vietą (kalbant apie senesnius tekstus) arba stovėti petis petin šalia jų kaip jų praplėtimas“ (Hennecke-Schneemelcher 1959, 27–28, cit. Schneemelcher 1991, 58–59). Šis aptarimas sulaukė kritikos pirmiausia dėl radiklios sąsajos su konkrečia biblistine *formų istorijos* teorija. Veikalų apokrifškumo ataskaitos taškas čia yra Naujojo Testamento žanrai ir santykis su kanonu. Maža to, atrodo gan abejotinas ir teiginys apie apokrifinių raštų „ambiciją“ atstoti ir gal net išstumti, o vėlesniais laikais – papildyti kanoninius tekstus. Jei paskirais atvejais ir galima įtarti tokias pretenzijas, vis dėlto jos nei visuotinės, nei lengvai įrodomos. Vėliau šeštajame leidime Schneemelcheris po naujoms tendencijoms atstovavusių mokslininkų, ypač Erico Junodo kritikos (plg. Poirier Paul-Hubert 2012) performulavo savo apibrėžimą, sušvelnindamas kategoriškiausius teiginius: „Naujojo Testamento apokrifai yra raštai, radęsi pirmaisiais Bažnyčios istorijos šimtmečiais ir pavadinimu *Gattung* arba turiniu turintys apibrėžtą ryšį su NT raštais. Paskirų apokrifų santykis su kanoniniais veikalais yra labai skirtingas ir turi būti aptartas kiekvienu konkrečiu

atveju. Galiausiai, bet kada sprendžiant, kas yra NT apokrifai, turi būti atsižvelgta į jų istorines sąlygas. [...] [Apokrifams priklauso] Evangelijos, kurias apibūdina ne tik faktas, kad jos nepateko į NT, jos veikia bent iš dalies siekė pretenduoti į tą patį statusą kaip kanoninės evangelijos (tai tinka seniausiems tekstams) arba tam tikru būdu siekė papildyti kanoninius tekstus“ (Schneemelcher 1991, 61). Vis dėlto ir šis sušvelnintas aptarties variantas neapima visos apokrifinės literatūros korpuso įvairovės ir implikuoja pernelyg gerą žinojimą, kaip funkcionavo toji literatūra. Antai veik nėra duomenų, kad seniausieji evangelijų žanro tekstai „bent iš dalies siekė pretenduoti į tą patį statusą kaip kanoninės evangelijos“. Nėra jokios abejonės, kad, pvz., II a. veikalai, pasakojantys apie Jėzaus gimimą ir vaikystę (*Jokūbo proevangelė, Tomo Vaikystės evangelija*), tokių pretenzijų neturėjo. Maža to, I a. pab.–II a. (būsimų) kanoninių evangelijų statusas labai kinta, tad šiuo atveju būtų prasmingas tik diachroninis požiūris. Nenuostabu, kad Ericas Junodas griežtai kritikavo ir šį atnaujintą apibrėžimą kaip tinkamą tik „dirbtinai sudarytam rinkiniui“ (Junod 1992).

Pastangos išplėsti „apokrifškumo“ kriterijus pirmiausia pasireiškė perkeliančiomis dėmesio centrą nuo tekstų santykio su Naujuoju Testamentu prie santykio su istoriškai konkrečia aplinka, kurioje jie atsirado ir gyvavo. Nuo įprasto „Naujojo Testamento apokrifų“ įvardijimo pereita, pirmiausia frankofoniškame pasaulyje, prie „krikščioniškųjų apokrifinių tekstų“ sampratos. To ženklas buvo garsiojoje „Plejadžių bibliotekoje“ 1997 m. išleistas apokrifinių evangelijų vertimas į prancūzų kalbą (Bovon, Geoltrain 1997; antras to-

mas pasirodė po kelerių metų, jau šiame šimtmetyje, 2005 m. – žr. Geoltrain, Kastli 2005). Šiuo metu naujoji samprata bei ja pagrįstas įvardijimas įsigali ir vokiškajame akademiniam pasaulyje – antai Hennecke'ės ir Schneemelcherio rinkinio tradiciją tęsiantis naujas vokiškasis korpusas pervadintas „Senaisiais krikščioniškaisiais apokrifais“ (Markschies, Schröter 2012). Naujasis sudarytojas ir redaktorius Christophas Markschiesas rašo, kad „kadangi didelis kiekis tekstų radosi laikais, kai neegzistavo (bent jau kai kuriuose regionuose, veikiamuose ‚ortodoksinės‘ bažnyčios) joks bendrai pripažintas Naujojo Testamento kanonas, tai vadinti tokius veikalus ‚Naujojo Testamento apokrifais‘ būtų absurdiška“ (Markschies 2015, xv). Atsisakius „Naujojo Testamento apokrifų“ sampratos ir drauge šiame apibūdinime implikuoto privalomo ryšio su Naujajam Testamentui būdingomis literatūrinėmis formomis, dingsta ir problema, kaip į tyrimo diskursą bei leidžiamus rinkinius inkorporuoti apokrifinius tekstus, jei jų tarimi autoriai ar pagrindiniai veikėjai priklauso Senojo Testamento ratui, tačiau mokslininkų sutarimu yra krikščionių parašyti (*Izaijo užžengimas*) arba perredaguoti (diskutuojama dėl krikščioniškos plunksnos *Dvylikos patriarchų testamentuose*) (Tuckett 2015, 10).

Slinktis nuo „Naujojo Testamento“ prie „krikščioniškųjų“ apokrifų leido praplėsti chronologines ribas. Romantinis krikščionybės istorijos supratimas akcentavo anksčiausiąją jos laikotarpį, mat juo buvęs išlaikytas tyras etinis Jėzaus mokymas, o krikščionybė dar nebuvo įgavusi sustabarėjusio dogminio pavidalo: „Mažiausiai krikščioniški buvo graikų Bažnyčios mo-

kytojai, kurie nuo IV amžiaus pastūmėjo krikščionybę į naivų metafizinių diskusijų kelią“ (Renan 1998 [1863], 257). Antra vertus, XX a. istorijos tyrimų paradigminiai pokyčiai nepaliko „neįdomių“ ar „menkaverčių“ epochų, ar tai būtų Konstantino Didžiojo laikai, ar ankstyvieji Viduramžiai. „Ilgųjų trukmių“ konceptas leido reiškinius ir procesus vertinti kitokioje laikinėje perspektyvoje. Socialinė ir mentalitetų istorija pakeitė požiūrį į iki tol periferiniais laikytų reiškinį (pvz., žemėniųjų klasių kultūros) vertę. Šie pokyčiai metė iššūkį tikslinti bei naujai argumentuoti ir apokrifinės literatūros chronologines ribas. Ne veltui „datos klausimas yra labiausiai kvestionuojamas kriterijus nuo pat Hennecke'ės pradinio pasiūlymo [apokrifų erą datuoti Origeno mirtimi 254 m., kaip simbolizuojančia NT kanonizacijos prodeso pabaigą]“ (Tuckett 2015, 10). Tokio datavimo atsisakyta Hennecke'ės ir Schneemelcherio trečiame leidime – jame jau teigiama, jog apokrifų epocha baigiasi oficialiai užbaigus formuoti kanoną (IV a. pab.), analogiškos pozicijos laikosi ir *Oksfordo ankstyvųjų krikščioniškųjų apokrifų vadovo* leidėjai. Jie savo ruožtu skiria „ankstyvuosius“ ir „vėlyvuosius“ apokrifus ir konceptualiai ketinę koncentruotis į „ankstyvąją“ apokrifinę kūrybą, atsiradusią iki IV a. Tačiau net ir tokia tyrimo lauko konceptualizacija pasirodė per silpna, norint atsiriboti nuo vėlyvųjų tekstų ir tradicijų – vis labiau ryškėja apokrifinės tradicijos vientisumas ir perspektyva ją tirti kaip „ilgąją trukmę“ (plg. Tuckett 2015, 6–7). Taikliu Markschieso pastebėjimu, „apokrifų“ definicija, siekianti nustatyti dialektinį apokrifinių raštų santykį su bibliiniu kanonu (ir tapusi gan įprasta),

yra itin nenaudinga, kai sąvokos aprėptis išplečiama veikalams, parašytiems po Antikos, bei pripažįstant, kad daug reikšmingų tekstinių tradicijų išliko tik viduramžinėmis recenzijomis“ (Markschies 2015, xiv). Atpalaidavus apokrifų sampratą nuo Naujojo Testamento kanono tapsmo, atsivėrė galimybė juos traktuoti kaip turinčius savarankišką raidą, atskiromis linijomis nusidriekiančią į Bizantijos, slavų ar Vakarų Europos kultūras. Antra vertus, nutrynus apokrifų fenomeno galutinę laiko ribą, prarandamas svarbus jų dėmuo – juos pagimdęs religinis ir sociokultūrinis kontekstas. Jie ima funkcionuoti kaip abstrakčiai egzistuojantys literatūros kūriniai, vienodi tiek ankstyvųjų gnostikų, tiek bogomilų ar katarų terpėje. Nenorint prarasti istorinio konkretumo, apokrifų *terminus ante quem* turėtų būti sutapatintas su visos senosios krikščioniškos raštijos (ir antikinio pasaulio) pabaiga, simboliškai siejama su Šv. Jono Damaskiečio mirtimi 754 m. (plg. Poirier 2012, 104). Beje, kad ir kokie radikalūs būtų teoriniai pasisakymai, panašiai VIII a. baigiamas ir minėtas Markschieso ir Schröterio (2012) rinkinys.

Tiesa, net ir keičiant įprastą apibrėžtį, nelengva sutarti, koks turėtų būti *terminus a quo* – nuo kada prasideda apokrifinė raštija. Truizmas būtų sakyti, kad krikščioniškieji apokrifai radosi ne anksčiau negu krikščionybė. Antra vertus, kyla klausimas, ar krikščionijos tekstai, atsiradę kanoninių evangelijų rašymo / redagavimo epochoje ir neįtraukti į kanoną gali būti laikomi apokrifais? Antai į apokrifų apžvalgas kai kas įtraukia net „neįėjusį į krikščioniškąjį kanoną kaip savarankiškas dokumentas“ hipotetinį veikalą *Q*, spėjama, buvusį vienu iš *Mt* ir *Lk* šaltinių ir ištiesai inkorporuotą

į jų tekstus (Gianotto 2009, 56–57). Viena vertus, *Q* yra grynas tyrėjų konstruktas. Nėra ne tik jo buvimą patvirtinančių rankraščių radinių, bet ir bent užuominų senųjų autorių raštuose. Apokrifinės *Tomo evangelijos* atradimas tarsi galėtų patvirtinti egzistavus „logijų“ žanrą, kuriam priskiriamas *Q*. Iš tiesų ji tik pridaro bėdų – rekonstrukcijoje *Q* turi stiprų naratyvinį karkasą: apima Jono Krikštytojo veiklą prie Jordano, Jėzaus krikštą, gundymą dykumoje, apsilankymą Nazarete, pamokslą (nuo kalno – *Mt*, lygumoje – *Lk*), centuriono sūnaus pagydymą Kafarnaume, Jono Krikštytojo pasiuntinius (Robinson et al. 2000). Jei *Q* tėra tegu ir „veikianti“, bet hipotezė (Kloppenburger 2008, 39–40), tai Evangelijos pagal Luką prologe (*Lk* 1, 1–2) minimi rašytiniai pasakojimai neabejotinai egzistavo. Tad bent teoriškai galima svarstyti, ar ikikanoniniai tekstai turėtų būti priskirti prie apokrifinių. Šis, regėtusi, visai abstraktus klausimas, reikalauja labai konkrečių atsakymų. Pirmiausia reikia atsakyti, ar pakanka intuityvaus supratimo, kas yra apokrifas, ar vis dėlto reikia aiškesnio apibūdinimo ar net apibrėžties *per genus proximum et differentiam specificam*? Mėginimas kalbėti apie apokrifinę raštiją kaip „nekanoninę“ (Prinzivalli 2009)⁴, nors ir anachronistiškas, leidžia išvengti nepageidautinos priverstinės sąsajos su Naujuoju Testamentu, randa vietą tekstams, parašytiems po kanono patvirtinimo, tačiau nepadeda rasti reiškinio pradinio taško – nuo kada esama krikščioniškų tekstų, pagrįstai vadintinų apokrifais.

⁴ Viena naujesnių apokrifinių evangelijų apžvalgų pavadinta tiesiog *The Non-Canonical Gospels* – „Nekanoninės evangelijos“ (Foster 2008).

Šiuo atveju visiškas atsiejimas nuo Keturių evangelijų kanono iš tyrinėtojo atima bet kokią istorinę sociologinę perspektyvą. Prisiminę straipsnio pradžioje aprašytą ankstyvąją sąvokos „apokrifiškas“ vartojimą ir dabartinės diskusijos konvergenciją, labai glaustai ir preliminariai pamėginsime pasiūlyti sintetinę „apokrifiškumo“ apertą. Atskaitos tašku rinkdamiesi Didžiosios Bažnyčios (II a.) ir jos pirmtakų (I a. 7–8 deš.) perspektyvą, galime konstatuoti, kad apokrifiškumas gali būti supras-tas dvejopai. 1) Esama tekstų, šią sąvoką vartojančių kaip savivardį, nurodantį į jų ar juose dėstomų mokymų neviešą pobūdį (tokie krikščioniški tekstai paprastai esti ne tik už kanono, bet ir už Didžiosios Bažnyčios arba ankstyviausios – poapaštalinės ortodoksijos ribų). Toks įsivardijimas *explicite* ne visada randamas pačiame veikalė, tačiau dažnai implikuojamas pačių žanrų (pvz., apsiareiškusio Išganytojo atskleisti slėpiniai). Glaudi sąsaja su tradiciniai Naujojo Testamento *Gattungen* tokiu atveju nėra privaloma, pakanka tik dalies požymių, atitinkančių apokrifų *differentia specifica*. Paskiros bendruomenės ar mokyklos („sektos“) gali juos laikyti šventais, tinkamais juos vartoti liturgijoje, arba tolygiais Naujojo Testamento raštams. 2) Tekstai, daugmaž įtelpantys į minėtos poapaštalinės ortodoksijos rėmus, nepalyginamai artimesni Naujojo Testamento žanrams, bet poapaštalinės ortodoksijos bendruomenėse plačiai nepriimti kaip tinkami liturginiam skaitymui statusu, paraleliu Senajam Testamentui arba instituciškai kontroliuojamai teologinei diskusijai. Paprastai jie atliepia tokių bendruomenių (ar didesnių jų grupių) ar net visos Didžio-

sios Bažnyčios poreikius ir esti sukurti jos aplinkoje. Antra vertus, tai gali būti tekstai, radęsi neortodoksinėse bendruomenėse, tačiau praėję turinio „apvalymo“ etapą. Antrojo tipo apokrifišnė literatūra nuo kitokios raštijos visai sėkmingai gali būti atribojama negatyviu apibūdinimu – kaip nepriklausanti Naujojo (o kai kuriais atvejais – Senojo) Testamento kanonui⁵.

Atskaitos kriterijumi pasirinkus santykį su poapaštalinės ortodoksijos bendruomenėmis, peraugusiomis į Didžiąją Bažnyčią, galima teigti, jog antrojo tipo tekstai, kurti bent iki pirmų kanoninių evangelijų (pagal Morkų, Matą, Luką) pasirodymo ir tradicijos krizės, susijusios su Jėzaus mokinių ir pirmųjų jų sekėjų kartos iškeliavimu iš gyvenimo, nelaikytini apokrifais. Apokrifai yra antrinis tradicijos kristalizacijos ir fiksavimo produktas, atliepiantis tų bendruomenių poreikius, kurių neatliepė pagrindinės tradicijos linija. Antai Papijo Hierapoliečio noras sužinoti daugiau, pikantiškų detalių pomėgis liudija I a. pab. stiprėjus norą gauti išsamesnės informacijos apie Išganytojo istorijos, įskaitant ir pirmųjų Jėzaus mokinių veiklą, įvykius⁶. Apie pirmojo tipo tekstus, galimai egzistavusius iki minėto lūžinio laikotarpio, neturime jokios informacijos, tad tokios literatūros *terminus a quo* laikytina I–II a. sandūra.

Galiausiai, kokia yra apokrifišnė raštijos specifika, leidžianti jai priskirti vienus

⁵ „Nekanoninių veikalų / evangelijų“ sąvoka gali būti suprantama ir neanachronistiškai, jei jai priskirsime silpnąją prasmę: „nekanoniniai veikalai“ gali reikšti ir egzistuojančius iki kanono su(s)formavimo, tad paradoksaliai galime teigti, jog kanoninės evangelijos taip pat savo metu buvo „nekanoninės“.

⁶ Plačiau apie Papiją ir jo veikalą žr. Ališauskas 2013, 257–272.

ar kitus veikalus? Jei ir nereikalaujame tiesioginio jų žanrinio ryšio su Naujuoju Testamentu kanonu, jie vienu ar kitu būdu turi sietis su krikščioniškąja istorine ar kultūrine terpe bei ankstyviausiu krikščionybės istorijos laikotarpiu arba jos priešistore. Šie tekstai gali būti anoniminiai arba pseudoepigrafiniai, pridengti krikščionybės aušros autorių (pirmųjų Jėzaus abiejų lyčių sekėjų ir pastarųjų mokinių) vardais⁷, teminiu atžvilgiu jie koncentruojasi į biblinius veikėjus, detalizuoja, papildo arba pratęsia Naujojo (kai kada ir Senojo) Testamento siužetus, įveda naujus veikėjus (pvz., Marijos gimdytojus) arba įvardija ligi tol bevardžius (pvz., su Jėzumi nukryžiuotus latrus), kuria naujas siužetines linijas (pvz., apaštalų, tik paminėtų Naujajame Testamente, evangelizacinė veikla įvairiose antikinio pasaulio ar net fantastinėse vietovėse). Daugelis tekstų atitinka Naujojo Testamento žanrus (evangelijos, apaštalų darbai, laišakai, apokalipsės), tačiau nebūtinai yra tiksli jų imitacija (pvz., evangelija gali būti vadinami pasakojimai, dėstantys tik dalį Jėzaus gyvenimo – kūdikystę ir vaikystę, kančią, arba labiau primenantys teologinius traktatus; apaštalų darbai gali labiau priminti antikinį romaną negu Naujojo Testamento to paties pavadinimo knygą). Kiek paradoksalu, bet veikalai, sukurti bendruomenėse, esančiose už

poapaštalinės ortodoksijos ar Didžiosios Bažnyčios ribų, dažnai turi tvirtų tekstinių sąsajų su kanoniniais veikalais. Doktrininis turinys apokrifiniuose veikaluose gali dominuoti (dažniausiai apeliuojant į Jėzaus (slaptus) mokymus tarp Prisikėlimo ir Žengimo į dangų)⁸ arba įsiterpti į intriguojančio siužeto istoriją apaštalų ar kitų veikėjų pamokslų, maldų, liudijimų pavidalu.

Ką tik pateiktas, nors ir pernelyg glaustas apokrifų savitumo apmatas, kaip ir visi straipsnio svarstymai, nepretenduoja į išsamius atsakymus, juo labiau kategoriškas išvadas. Galime tik konstatuoti, jog apokrifų istorijos ir dabartinės padėties analizė rodo nesant galutinės, visuotinai priimtinos ir kritiką atlaikančios apibrėžties. Markschiešo išsakytas pragmatinis požiūris yra, ko gero, perspektyviausias: „Nėra logiškai preciziško šios medžiagos atribojimo, kuris būtų surašytas kažkur platoniškoje idėjų viešpatijoje ir telauktų būti korektiškai perskaitytas. Bet kuri ir kiekviena definicijos pastanga pagrįsta konvencijomis ir pragmatiniais kompromisais ir todėl turi būti išmėginta mokslinėje praktikoje“ (Markschiešo 2015, xiv). Antra vertus, produktyvu apokrifinę literatūrą tirti konkrečiame krikščioniškųjų bendruomenių kontekste, atsižvelgiant į jų santykį su poapaštaline ir vėlesne ortodoksija bei išryškinant jų žanrinį ar doktrininį savitumą.

⁷ Išimtis čia būtų „pilkajai zonai“ (Wilhelm Pratscher) priklausantis vad. *Barnabo laiškas*; jis, priskirtas ap. Pauliaus bendradarbiui ir kurį laiką buvęs NT kanono paribyje, 1672 m. Jeano-Baptiste'o Cotelier buvo įtrauktas į Apaštališkųjų tėvų (I a. pab.–II a. pirmos pusės autorių, atitinkančių doktrininį Didžiosios Bažnyčios standartą) korpusą (žr. Pratscher 2009, 15–16).

⁸ Viena naujesnių apokrifinių evangelijų apžvalgų pavadinta tiesiog *The Non-Canonical Gospels* – „Nekanoninės evangelijos“ (Foster 2008).

LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Ališauskas, Vytautas 2013. Evangelijų kilmė ir senolių tradicija II–III a. krikščioniškojoje raštijoje, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 37, 257–284.
- Bovon, François et Geoltrain, Pierre (éds.) 1997. *Écrits apocryphes chrétiens*, vol. I, Paris: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade, no 442).
- Geoltrain, Pierre et Kaestli, Jean-Daniel (éds.) 2005. *Écrits apocryphes chrétiens*, vol. II, Paris: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade, no 516).
- Gianotto, Claudio 2009. *I vangeli apocrifi: Un'altra immagine di Gesù*, Bologna: il Mulino.
- Dobschütz, Ernst von (Hrsg.) 1912. *Das Decretum Gelasianum; de libris recipiendis et non recipiendis* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur Bd. 38.) Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Elliott, J. K. 1993. *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in English Translation based on R.M. James*, Oxford, Clarendon Press.
- Fabricius 1719. *Codex apocryphus Novi Testamenti, collectus, castigatus testimoniisque, censuris & animadversionibus illustratus* à Johanne Alberto Fabricio, S. S. Theol. D. Professore Publ. & h. t. Gymnasii Rectore / Editio secunda, emendatio & tertio etiam tomo, separatim venali, aucta / Hamburgi: Sumptu Viduae Benjam. Schille-ri & Joh. Christoph. Kisneri.
- Fabricius 1743. *Codicis apocryphi Novi Testamenti, pars tertia nunc primum edita*, curante Jo. Alberto Fabricio, SS. Th. D. et P. P. Editio secunda emendatio, Hamburgi, apud Christianum Herold.
- Foster, Paul 2008. *The Non-Canonical Gospels*, ed. by Paul Foster, London: T&T Clark.
- Foster, Paul 2009. *The Apocryphal Gospels: A Very Short Introduction*, Oxford University Press.
- Hone William (ed.) 1820. *The apocryphal New Testament, being all the gospels, epistles, and other pieces now extant, attributed in the first four centuries to Jesus Christ, his Apostles, and their companions, and not included in the New Testament by its compilers*, London: W. Hone.
- Hennecke, Edgar (Hrsg.) 1904. *Neutestamentliche Apokryphen in Verbindung mit fachgelehrten in deutscher Übersetzung und mit Einleitungen*, Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag, 1904.
- Hennecke, Edgar u. Schneemelcher, Wilhelm 1959. *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. Bd. 1: Evangelien*, Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck).
- Hennecke, Edgar u. Schneemelcher, Wilhelm 1964. *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. Bd. 2: Apostolisches, Apokalypsen und Verwandtes*, Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck).
- Hennecke, Edgar and Schneemelcher, Wilhelm 1963. *New Testament Apocrypha, 1: Gospels and related writings*, ed. R. McL. Wilson, Lutterworth.
- Hennecke, Edgar and Schneemelcher, Wilhelm 1965. *New Testament Apocrypha, 2: Apostolic and Early Church Writings*, Lutterworth.
- James, Montague Rhodes 1924. *The Apocryphal New Testament: Being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles, and Apocalypses*, Oxford: Clarendon Press.
- Junod, Eric 1992. «Apocryphes du Nouveau Testament»: une appellation erronée et une collection artificielle; discussion de la nouvelle définition proposée par W. Schneemelcher, *Apocrypha* 3, 17–46.
- King, Karen L. 2012. Mystery and secrecy in 'The Secret Revelation of John', in: Christian H. Bull, Liv Ingeborg Lied, John D. Turner (eds.) *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature Ideas and Practices. Studies for Einar Thomassen at Sixty*. Leiden: Brill, 61–85.
- Kloppenburger, John S. 2008. *Q, the Earliest Gospel: An Introduction to the Original Stories and Sayings of Jesus*, Louisville-London: Westminster John Knox Press.
- Markschies, Christoph, Schröter, Jens (Hrsg.) 2012. *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung: Bd. 1 Evangelien und Verwandtes* (zwei Teilbände), (7. Auflage der von Edgar Hennecke begründeten und Wilhelm Schneemelcher fortgeführten Sammlung der neutestamentlichen Apokryphen), Tübingen: Mohr Siebeck.
- Markschies, Christoph 2015. Foreword, in: *Forbidden Texts on the Western Frontier: The Christian Apocrypha from North American Perspectives: proceedings from the 2013 York University Christian Apocrypha Symposium*, edited by Tony Burke, Eugene, Oregon: Cascade Books.
- Poirier Paul-Hubert 2012. Vers une redéfinition du champ apocryphe. Aperçus del la recherche récente consacrée aux apocryphes chrétiens, in: An-

dré Gagné, Jean-François Racine (éd.), *En marge du canon. Études sur les écrits apocryphes juifs et chrétiens*, Paris: Éditions du Cerf (*L'écriture de la Bible 2*), 85–106.

Pratscher Wilhelm 2009. Das Corpus der Apostolischen Väter, in: Pratscher Wilhelm (Hrsg.), *Die Apostolischen Väter. Eine Einleitung*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 11–16.

Prinzivalli Emanuela 2009. Origine e significato del canone neotestamentario e della distinzione *canonico/apocrifo*, in: Annalisa Guida, Enrico Norelli (ed.), *Un altro Gesù? I vangeli apocrifi, il Gesù storico e il cristianesimo delle origini*, Trapani: il pozzo di giacobbe (*oi christianoi 9*), 177–188.

Renan, Ernest 1998. *Jézaus gyvenimas*, iš prancūzų k. vertė Stasė Banionytė, Vilnius: Andrena, Dictum.

Robinson, James M., Hoffmann, Paul, Kloppenborg, John S. (eds.) 2000. *The Critical Edition of Q. Synopsis Including the Gospels of Matthew and Luke, Mark and Thomas with English, German, and French Translations of Q and Thomas*, Managing Editor: Milton C. Moreland, Leuven: Peeters Press / Minneapolis: Fortress Press.

Rudolph, Kurt 2005. *Die Gnosi – Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*, 4. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Schneemelcher, Wilhelm (Hrsg.) 1990-1. *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung: Bd. 1: Evangelien*, 6. Aufl. 6. Auflage der von Edgar Hennecke begründeten Sammlung, Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag.

Schneemelcher, Wilhelm (Hrsg.) 1990-2. *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung: Bd. 2: Apostolisches, Apokalypsen und Verwandtes*, 6. Aufl. der von Edgar Hennecke begründeten Sammlung, Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag.

Schneemelcher, Wilhelm (ed.) 1991. *New Testament Apocrypha I, Gospels and Related Writings:*

Revised Edition, English transl. by R. McL. Wilson, Cambridge: J. Clarke & Co.

Schneemelcher, Wilhelm (ed.), 1992. *New Testament Apocrypha II, Writings Relating to the Apostles, Apocalypses and Related Subjects: Revised Edition*, English transl. by R. McL. Wilson, Cambridge: J. Clarke & Co.

Starowieyski, Marek (wyd.) 1980. *Apokryfy Nowego Testamentu, t. 1, Ewangelie apokryficzne*, pod red. M. Starowieyskiego, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Starowieyski, Marek (wyd.) 2003-1. *Apokryfy Nowego Testamentu, t. 1: Ewangelie apokryficzne, część 1: Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Starowieyski, Marek (wyd.) 2003-2. *Apokryfy Nowego Testamentu, t. 1: Ewangelie apokryficzne, część 2: Św. Józef i Św. Jan Chrzciciel. Męka i Zmartwychwstanie Jezusa, Wniebowzięcie Maryi*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Starowieyski Marek (wyd.) 2007-1. *Apokryfy Nowego Testamentu, t. 2, Apostołowie, część 1: Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Starowieyski Marek (wyd.) 2007-2. *Apokryfy Nowego Testamentu, t. 2: Apostołowie, część 2: Bartłomiej, Filip, Jakub Mniejszy, Jakub Większy, Judasz, Maciej, Mateusz, Szymon i Juda Tadeusz, Ewangelisti, Uczniowie Pańscy*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Starowieyski Marek (wyd.) 2001. *Apokryfy Nowego Testamentu, t. 3, Listy i apokalipsy chrześcijańskie*, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Tuckett, Christopher 2015. What is early Christian apocrypha?, in: *The Oxford Handbook of Early Christian Apocrypha*, ed. by Andrew Gregory and Christopher Tuckett, Oxford University Press.

WHAT CONSTITUTES APOCRYPHAL LITERATURE? A DISCUSSION ON THE HISTORIC LIMITS AND LITERARY FORMS

Vytautas Ališauskas

S u m m a r y

A very diverse collection of early Christian texts, which are not included in the biblical canon but may be compared to the canonical New Testament in terms of genre and narrative, is called *The New Testament Apochrypha* (*Codex apocryphus Novi Testamenti*, 1708) since the beginning of the Modern era. A prominent collection of these texts, edited by John Fabricius, had great impact on the term to become a common one. A collection of German translations published in 1904 (edited by Edgar Hennecke) also shares the same name (*Neutestamentliche Apokryphen*). A third edition of Hennecke's collection, edited by Wilhelm Schneemelcher (Hennecke-Schneemelcher, 1959-1964) secured the term as a convention. The New Testament Apocrypha are understood in relation to the biblical canon of The New Testament – on the grounds of their underlying intention to be classified as biblical and their literary form. Eric Junod discussed this conception and in result proposed a

new naming of *apocrypha corpus*; thus, the French edition was titled *Écrits apocryphes chrétiens* (Bovon, Geoltrain 1997) and the German one – *Antike christliche Apokryphen* (Markschies, Schröter 2012). This new understanding of the apochrypha, free from the ties with The New Testament, did not solve all the problems concerning the identification of apochrypticity and the status of different texts. In this article, we propose that the apochrypticity of these texts should be discussed in relation to post-apostolic orthodoxy, not to the biblical canon. There are two types of texts that are attributed to the disciples of Jesus or their followers, and some texts of anonymous authorship as well: first, texts outside the post-apostolic orthodoxy or the Great Church that repeatedly include the “secret teachings” of Jesus; second, texts that correspond to post-apostolic orthodoxy but are not included in liturgical reading analogous to the status of The Old Testament, *i. e.*, as holy scriptures.

Gauta 2016 11 21

Priimta publikuoti 2016 12 05

Autoriaus adresas

Klasikinės filologijos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

El. paštas: alisauskopastas@gmail.com